

Original article

In print article

<https://doi.org/10.26565/2222-5617-2022-37-04>

ІЗ ГЛИБИНИ СПОГАДІВ

М.Б. Лазарева

mlazareva029@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5822-4400>

Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України, вул. Академічна, 1, Харків, Україна

Надійшла до редакції 08 вересня 2022 р. Переглянуто 19 жовтня 2022 р.

Прийнято до друку 29 жовтня 2022 р.

Від редакційної колегії.

З метою підготовки до відзначення 110 річниці від дня народження Володимира Гнатовича Хоткевича, видатного фізика, доктора фізико-математичних наук, професора, члена-кореспондента АН України, ректора Харківського державного університету (1966 – 1975), яке відбудеться 11 квітня 2023 року, керівництво редакційної колегії «Вісника Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Фізика» звернулось до Марини Борисівни Лазаревої, кандидата фізико-математичних наук, старшого наукового співробітника Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України з проханням поділитися своїми спогадами про Володимира Гнатовича Хоткевича, якого вона добре знала особисто. Марина Борисівна відгукнулась на наше прохання і підготувала статтю «Із глибини спогадів», текст якої наведено нижче.

«Багато стирається із людської пам'яті.

Але є справи і події, які не повинні забуватися»

В. Г. Хоткевич.

Я б ще додала «і люди»

«Love willke epusalive» –

Любов зберігає нас живими.

Із Володимиром Гнатовичем Хоткевичем (рис.1) мене пов'язує багато спогадів, оскільки практично все моє життя, з раннього дитинства аж до його смерті, було тісно з ним пов'язане.

Багато чого, звичайно, вже забулося, але я спробую розповісти про окремі моменти, які залишили яскравий слід у моїй пам'яті.

Мої батьки були дуже близькими друзями з Володимиром Гнатовичем і дружили з ним багато-багато років, практично до останніх днів його життя. Мій тато – Борис Георгієвич Лазарев познайомився з семирічним Володею Хоткевичем ще у 1919 році, коли він 13-річним хлопцем приїхав на літні місяці у Лозовеньки до старшого брата і працював там помічником пасічника. Але дружба Б.Г. Лазарева та В.Г. Хоткевича, яка тривала аж до смерті Володимира Гнатовича, розпочалася в 1934 році під час стажування Б.Г. Лазарева у криогенній лабораторії УФТІ, якою на той час керував Лев Васильович Шубніков. Одним із співробітників цієї

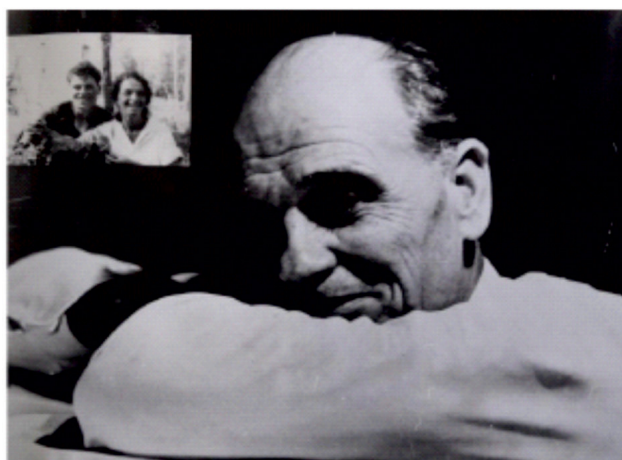

Рис.1. В.Г. Хоткевич. 70-ті роки.

Fig.1. V.G. Hotkevich. 70s.

©Лазарева М., 2022

Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

лабораторії був В.Г. Хоткевич (рис.2).

В.Г. Хоткевич і мої батьки Б.Г. Лазарєв та Л.С. Лазарева все життя дуже дружили з Олександром

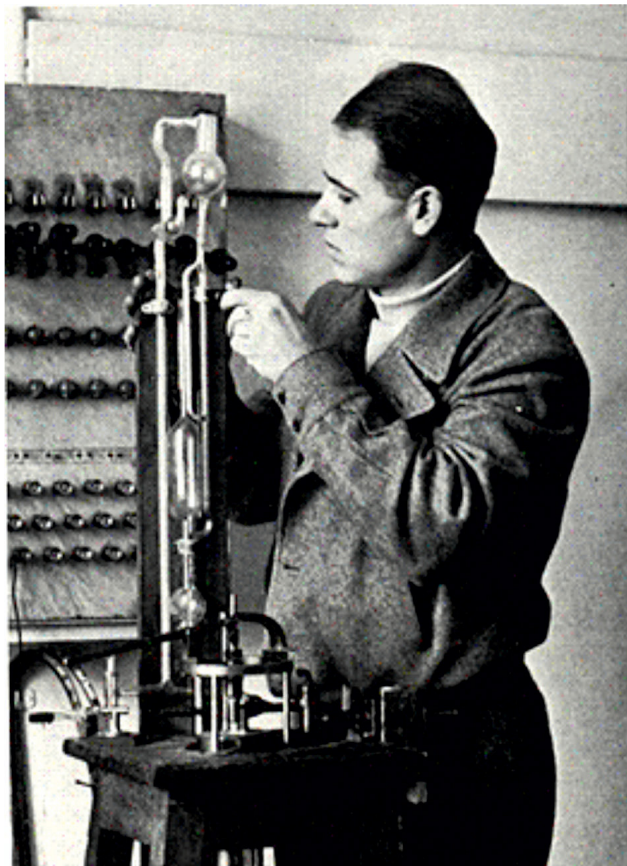

Рис.2. В.Г. Хоткевич у криогенній лабораторії ХФТІ. 30-ті роки.

Fig.2. V.G. Khotkevich in the cryogenic laboratory of KhFTI. 30s.

Іллічем Лейпунським та з його дружиною – Антоніною Федорівною Прихотько (рис.3). Вірна і плідна дружба збагачувала духовно моїх батьків та родину Володимира Гнатовича. Більш близьких друзів у них не було. Вони підтримували дружні стосунки і завжди були разом, хоч і проживали у різних містах. Разом працювали, ходили в походи, захоплювались альпінізмом, відвідували школу верхової їзди. Це їм потім стало у нагоді, коли вони у 1936 році здійснили сходження на гору Белуха (рис.4), найвищу гору (4500 метрів) на Алтаї, а також здійснювали сходження на Кавказі [1].

Коли мої батьки у 1937 році переїхали до Харкова, мені було всього 3 місяці. Я росла і виховувалася також в атмосфері великої справжньої дружби. Володимир Гнатович, як мені розповідала мама, часто носив мене на руках і навіть залишався зі мною, коли мої батьки кудись ішли без мене.

Коли розпочалася війна з фашистами мені було 4 роки. Володимир Гнатович разом із моїм батьком та з іншими співробітниками криогенної лабораторії

Рис.3. Зустріч друзів. Зліва направо Т.І. Курдюмова, Г.В. Курдюмов, О.І. Лейпунський, Б.Г. Лазарєв, В.Г. Хоткевич, А.Ф. Прихотько [1].

Fig.3. A meeting of friends. From left to right T.I. Kurdyumova, G.V. Kurdyumov, O.I. Leipunskyi, B.G. Lazarev, V.G. Hotkevich, A.F. Prykhot'ko [1].

займався розробкою технології виробництва хімічних запалювачів для пляшок з горючою сумішшю (так звані БВ – УФТІ) [1]. 23 вересня 1941 року сім'ї співробітників УФТІ відправляли в евакуацію далеко на схід. Володимир Гнатович ніс мене до вагона на руках. Раптом почалося бомбардування. Він поклав мене в якусь ямку, а сам ліг зверху, щоб я залишилася жива. Це запам'яталося мені на все життя.

Ешелон із співробітниками інституту, які вивозили в евакуацію наукове обладнання, виїхав із Харкова

Рис.4. Під час сходження на вершину Белухи. По альпіністській трасі у зв'язці йдуть: В.Г. Хоткевич, А.Ф. Прихотько, Л.С. Лазарева, Б. Кизельбаш, Б.Г. Лазарєв.

Fig.4. While climbing to the top of the Belukha. On the climbing highway there are: V.G. Hotkevich, A.F. Prykhot'ko, L.S. Lazareva, B. Kizelbash, B.G. Lazarev.

18 жовтня 1941 року зі станції Левада під гуркіт канонади на Холодній горі [1]. І ніхто з них не знав,

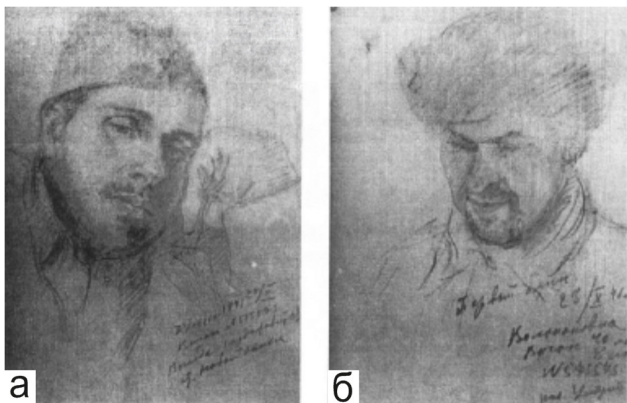

Рис.5. Портрети В.Г. Хоткевича (а) та Б.Г. Лазарева (б) [1].

Fig.5. Portraits of V.G. Khotkevich (a) and B.G. Lazarev (b) [1].

чи дойдуть вони цілими і неушкодженими у глибокий тил. Про той час, як зазначено в [1], нам нагадують фотографії малюнків, які були виконані невідомим художником на станції Волоконовка 23-24 жовтня 1941 року (рис.5). На цих малюнках зображені портрети В.Г. Хоткевича та Б.Г. Лазарева.

У грудні 1941 року ешелон із обладнанням та співробітниками ХФТІ прибув до Алма-Ати, і всі були неймовірно щасливі, коли зустріли там своїх рідних і близьких. Відразу ж почалася інтенсивна робота евакуйованого інституту на базі Державного казахського університету.

У 1943 році Володимир Гнатович і Борис Георгієвич були викликані до Москви для проведення досліджень, спрямованих на пристосування висококалорійного терміта, розробленого в Алма-Аті на основі передвоєнної роботи Володимира Гнатовича, для його використання на підводному флоті з метою підвищення дальності стрільби торпедами. Двигуни торпед тоді працювали на стиснутому повітрі, а підігрівання повітря спеціально розробленими термітними шашками давало можливість підняти робочий тиск і збільшити дальність ходу торпеди. У роки війни В.Г. Хоткевич захистив кандидатську дисертацію за оборонною тематикою.

Оскільки Володимир Гнатович та Борис Георгієвич мали великий досвід з альпінізму, то вони, як інструктори, були тимчасово залучені для навчання елементам альпінізму бійців тих військових підрозділів, які готувалися до звільнення гірського Кавказу.

Спогади про 1943 рік збереглися у моїй пам'яті. Я була в лікарні, і коли мене виписали, то знову ж таки Володимир Гнатович ніс мене з лікарні додому на руках, а я тримала коричневого плюшевого ведмедика. Це був подарунок від Володимира Гнатовича. Цей медведик і досі знаходиться у мене вдома як талісман. Я пишу про це для того, щоб було зрозуміло, наскільки

Рис.6. В.Г. Хоткевич та Л.С. Лазарева. 1943р. Алма-Ата.

Fig.6. V.G. Hotkevich and L.S. Lazareva. 1943. Alma-Ata.

тісні, практично родинні стосунки були у мене з Володимиром Гнатовичем.

Про роботу ХФТІ після повернення із евакуації. Інститут повернувся із евакуації 8 квітня 1944 року, коли ще не закінчилася війна, але Харків уже звільнили – 23 серпня 1943 року. Інститут почали інтенсивно відновлювати, і розпочалася наукова робота. Спочатку у 1945 році відновили головний корпус УФТІ, а до 1 листопада 1946 року вдалося у повній мірі запустити азотний, водневий і гелієвий зріджувачі. Володимир Гнатович (рис.6) взяв активну участь у відновленні кріогенної лабораторії [1].

Починаючи з 1957 року, я вже ходила до нашого інституту, де виконувала спочатку курсову, а потім і дипломну роботу. Володимир Гнатович завжди дуже цікавився моєю науковою роботою, і коли вийшла з друку стаття з низькотемпературного поліморфізму металів, написана за результатами моєї дипломної роботи, у якій Володимир Гнатович був одним із співавторів, то на її відбитку він зробив мені свій автограф із побажаннями подальших спільних наукових праць.

Володимир Гнатович Хоткевич був одружений з Наталею Данилівною Мацкевич. Наталя Данилівна була дуже красивою жінкою (рис.7). Працювала дитячим лікарем, ортопедом-травматологом у Інституті ортопедії і травматології імені проф. М.І. Ситенка [2]. Вона мала науковий ступінь кандидата медичних наук і займалася лікуванням дітей з ортопедичною патологією. Була досвідченим і знаним фахівцем у цій галузі медицини. Проявляла вимогливість до себе та до

Рис.7. Наталя Данилівна Мацкевич.

Fig.7. Natalya Danylivna Matskevich.

своїх колег і, разом з тим, відзначалася доброзичливістю та вмінням проводити бесіди із батьками хворих дітей, переконувати їх у необхідності дотримання лікувальних процедур. Не дивлячись на те, що під час проведення медичних процедур Наталя Данилівна мала суворий вигляд, пацієнти її дуже любили, а це ж були діти.

4 травня 1954 року у сім'ї Хоткевичів народилися сини-близнюки: Андрюша і Володя Хоткевичі. У дитинстві вони були рухливі, як вихор. Коли брати Хоткевичі приходили до нас, то весь дім був перевернутий догори дном, і нашу бідну кішку потім неможливо було кілька днів витягти з-під дивану. Володимир Гнатович був, звичайно, надто щасливим, але любов до мене не пройшла – я це відчувала.

Один з братів Наталі Данилівни, Андрій Данилович Мацкевич (вони з Наталією Данилівною були близнюками) – відомий Харківський архітектор, майстер спорту і старший інструктор з альпінізму, який спроектував міст над залізницею до Холодної Гори. У 1953 році він загинув при сходженні у горах. Сім'я Хоткевичів проживала на Шатилівці. Коли їхній дім

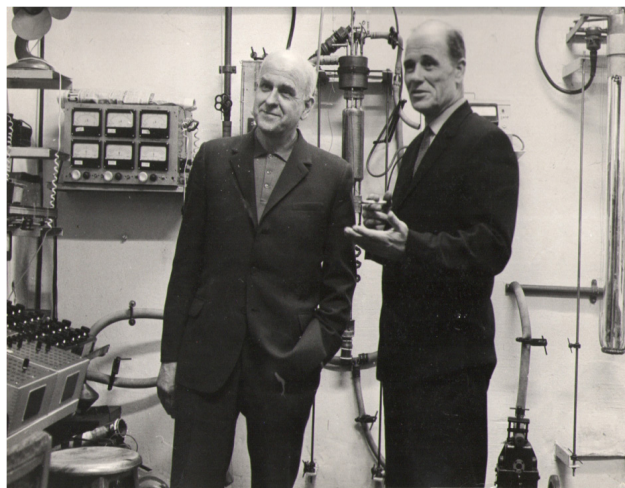

Рис.8. Б.Г. Лазарєв та В.Г. Хоткевич у криогенній лабораторії ХФПІ.

Fig.8. B.G. Lazarev and V.G. Khotkevich in the cryogenic laboratory of KhPTI.

планували знести, тому що там повинні були побудувати якісь висотні будинки, то вони переїхали в наш будинок, розташований на вулиці Чайковського. Це було великою психологічною травмою для Наталі Данилівни, тому що все її життя пройшло там, на Шатилівці. Проте ми стали частіше бачитися і стали з Наталією Данилівною ріднішими. Мені дуже подобалася Наталя Данилівна і ми разом з моєю матір'ю, а то і я сама, часто бували у них вдома, особливо в останні роки життя Володимира Гнатовича і Наталі Данилівни.

З Андрюшею та з Володею Хоткевичами у мене були дуже хороші стосунки, особливо з Андрюшею. У нас з ним була опублікована спільна стаття про вплив площин двійникування на спектр електрон-фононної взаємодії в олові, і були спільні плани щодо продовження цієї діяльності. Думаю, що Володимир Гнатович був би дуже радий за нашу співпрацю і за те, що зв'язок часів продовжується. Але доля розпорядилася інакше. Передчасна смерть Андрія Володимировича Хоткевича 6 лютого 2019 року і для мене також була тяжкою втратою.

Тепер трішки про самого Володимира Гнатовича як людину та науковця. Це була незвичайна людина з м'яким, ліричним характером. У книзі «Б.Г. Лазарєв. Життя в науці» [1] є невелика замітка про В.Г. Хоткевича. У ній Борис Георгієвич, зокрема, зазначав: «Нас многое объединяло, у нас была единая точка зрения на то, что такое наука и как ею нужно заниматься». Прочитавши цю замітку, розумієш, наскільки Володимир Гнатович любив і інститут, і криогенну лабораторію, в якій пройшла більша частина його життя. І навіть тоді, коли він уже працював у Харківському університеті, то часто приходив у наш відділ (рис.8) і відчувалось, що це був його рідний дім. Він дуже любив наукову

Рис.9. А.Ф. Прихотько, Б.Г. Лазарєв та В.Г. Хоткевич на пленарному засіданні наукової конференції.

Fig.9. A.F. Prykhotko, B.G. Lazarev and V.G. Khotkevich at the plenary session of the scientific conference.

роботу і з радістю брав участь у наукових семінарах та конференціях (рис.9), а адміністративна робота його дуже втомлювала. Докторська дисертація Володимира Гнатовича на тему «Влияние неоднородного состояния кристаллической решетки на свойства металлов при низких температурах» і до сьогодні є настільною книгою і для мене, і для багатьох співробітників нашої лабораторії.

Згадується ще такий випадок: Володимир Гнатович з Наталією Данилівною і дітьми вже проживали в нашому будинку на вулиці Чайковського. Був місяць травень, уже було тепло і я зустрілася біля будинку з Володимиром Гнатовичем. Він ішов у теплому плащі і калошах, і я його запитала: «Володю, чому ти в калошах і так тепло одягнений?» А він мені з посмішкою відповів: «Вказівки зняти калоші і перейти на літню форму одягу не поступало!».

Раптова смерть Володимира Гнатовича Хоткевича 9 липня 1982 р. була дуже великим горем для моїх батьків і для мене – адже він був для мене практично другим батьком.

Дуже важко втрачати близьких людей, особливо якщо все життя проходило поряд з ними, але пам'ять залишає глибокий слід.

Я щаслива, що Володимир Гнатович Хоткевич був у моєму житті!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Б.Г. Лазарєв. Жизнь в науке. Избранные труды. Воспоминания. ННЦ ХФТИ, 2003. 704 с.
2. Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М.И. Ситенко АМН Украины; История института. Воспоминания о людях, судьбах, времени /